

Nyomárkay István: Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál

Lucidus Kiadó, Budapest 2002.

Nyomárkay István könyve egy kevésbé kutatott, részleteiben sok újdonságot feltáró mű, amely a „Kisebbségkutatás Könyvek” sorozat keretében az elmúlt évben látott napvilágot.

A munka középpontjában az *Anleitung zur deutschen Sprachlehre*¹, majd ennek átdolgozott kiadása, a *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*² áll; ez a német nyelvtan alkotja annak a vizsgálódásnak az alapját, amelybe a szerző bevonja a korabeli – XVIII. század végi és XIX. század eleji – magyar, horvát, szlovák és szlovén (krajnai) nyelvtanokat, utalva a XVIII. századot megelőző nyelvtani hagyományra és a modern grammatikai elméletekre. A könyv abból az alaptételből indul ki, hogy a szláv nyelvtanok legfőbb forrása, kiindulópontja a német grammatikákban keresendő, míg a magyar grammatikáknál a német hatás mellett jóval dominánsabban jelentkezik a latin hagyomány és a magyar grammatikai tradíció. A szláv grammatikák tanulmányozását külön érdekessé teszi, hogy a szerző felvesz a vizsgált korpuszba olyan nyelvtant is, mely egyben a szláv nyelv első kodifikációs kísérlete is³.

A könyv hét egységre tagolódik. Az előszóban, a bevezetőben említettek és az ábécéskönyvek elemzését követi az írás törzsrésze, melyben a bécsi grammatika hatását számos példa mentén részletesen vizsgálja a szerző. A legfőbb konklúziókat tartalmazó összefoglalás után megtaláljuk a vizsgált grammatikák listáját, majd függelékben tíz grammatika címlapját tekinthetjük meg.

A fejezeteket és az alfejezeteket – a bevezetőtől a grammatikák elemzéséig – ötven gondolati egységre osztja. A gondolati egységek végén olvashatók a részkonklúziók.

Az Előszóban áttekintést kapunk a vizsgált grammatikák felosztásáról, megszületésük körülményeiről és a könyvek céljáról.

---

¹ A német nyelvtan útmutatója (ford. P.K.) Bécs, 1765.

² A német nyelvtan javított útmutatója (ford. P.K.) Bécs, 1785. Ez a kiadás szolgál az elemzések alapjául.

³ *Grammatica slavica auctore Antonio Bernolák. Ad Systema Scholarum Nationalium in Ditionibus Caesaro-Regiis introductum accomodata. Posonii (...)*1790.

A témával foglalkozó korábbi kutatási eredményeket összegezi, s egészíti ki ott, ahol azt szükségesnek tartja, s rámutat azokra a pontokra, amelyeknek esetében további vizsgálódást tart szükségesnek. A kiegészítésre példa Jachnow⁴ tanulmányának továbbgondolása, aki a tanító nyelvtanokat nyolc típusra osztotta a tárgynyelv, a metanyelv és a grammatikai modell szempontjából⁵. Nyomárkay felhívja a figyelmet arra, hogy létezik olyan anyanyelven íródott nyelvtan, amely alkalmazza az anyanyelvi és a tárgynyelvi modellt is. Ilyen Kratzner János Ágoston magyar nyelven írott nyelvtana⁶, amely kitér a két nyelv közötti különbségekre is. A szerző fontosnak tartja – és meg is valósítja – más szlavóniai, kaj-horvát és magyar nyelvtanok részletes elemzését is.

A kutatás mindvégig szem előtt tartja azt a fontos szempontot, hogy a vizsgált nyelvtanok majd mindegyike – egyetlen kivétellel⁷ – nyelvtanítási, s nem tudományos céllal íródott. Sőt a kor felfogása kifejezetten károsnak ítélte túlzott elméleti magyarázatot, mert az nehezíti a gyakorlati nyelv használatának megértését.

A korszakban nem jelentett többet a grammatikaírás a nyelv technikai és formai sajátosságainak feltárásánál. A korszak filozófiai felfogásának, a felvilágosodás eszméinek megfelelően a nyelvtanírók a „használható (vagy annak vélt) nyelvtanulás elérését tartották a legfontosabbnak”, az érthető beszélt nyelvi és írásos kommunikáció elsajátítását helyezték előtérbe.⁸ A nyelvtanulást elősegítő gyakorlati célt a kutatott nyelvtanokban behatárolták a klasszikus latin hagyomány által nyújtott keretek, korlátok, s a nyelvtanírók ezeket a kereteket töltötték fel a metanyelvi tartalommal. Az elemzésből kitűnik, hogy a bécsi grammatika a nyelvtan feldolgozásnak a mintáját, a klasszikus hagyomány pedig a keretét adta. Nyomárkay két megvalósítási módot különít el. Az egyik mód a német feldolgozási minta mentén halad, és összehasonlítja a bázisnyelvet a minta- s helyenként a metanyelvvvel. A másik út pontosan az idegen minta nyomában jár, s csak nagyon kiugró, indokolt esetekben fordul kontrasztív módszerekhez, s így szinte kritika nélkül követi a mintát. Összességében azt mondhatjuk, hogy a szerző a párhuzamok és összefüggések rendszeres feltárására helyezi a hangsúlyt, s módszere kontrasztív jellegű.

⁴ Helmut Jachnow: Zur Entwicklung sprachtheoretischer Konzeptionen in der kroatischen und serbischen Grammatikschreibung des 17., 18., und 19. Jahrhunderts: Sprachbegriff, Grammatikbegriff und Satzbegriff. *Suvremena lingvistika* 17, sv. 1-2, br. 31-32. Zagreb, 1991. 59-86)

⁵ Jeleül, hogy azok anyanyelvi nyelvtanok vagy sem, anyanyelven íródtak vagy sem, s hogy alkalmazzák-e a tárgynyelvre kialakított modellt. A nyolcas felosztást ezek kombinációja adja.

⁶ Új Német Grammatika (...) Irt és Nyomtattott Kratzner János Ágoston (...) Posenban (...) 1787

⁷ Grammatik der kroatischen Mundart. Neu bearbeitet und herausgegeben von Ignaz Kristijanovich (...) 1837

⁸ Bár – ahogy azt a könyv szerzőjének megállapításaként is olvashatjuk – a helyes beszéd és írás mintájaként az írók nyelvét tekintették. „... a múlt és jelen legjobb íróinak példáján tanulva” – idézi a szerző Gottschednek, a „Kern der deutschen Sprachkunst” írójának szavait.

Megkönnyíti a könyv megértését, ha először alaposan áttanulmányozzuk a könyv végén található „tárgyalt, illetve hivatkozott grammatikák” jegyzékét, illetve a Bevezető utolsó lapjain⁹ található felsorolást, és csak ezután fogunk bele az olvasásba, mivel a vizsgált nyelvtanokra vonatkozó utalásokat, megjegyzéseket és felsorolásokat néhol csupán a különösen figyelmes olvasó képes követni.

Az előszót és a bevezetést a „Mária Terézia oktatási reformja és az ábécés könyvek” című rész követi, amely a nyelvtanok megszületésének pedagógiatörténeti okait¹⁰ vizsgálja, áttekinti a meghatározó történelmi eseményeket¹¹. Ebben a részben tárgyalja bővebben a *Verbesserte Anlietung zur deutschen Sprachlehre* megszületésének előzményeit és körülményeit, majd röviden felvázolja a német, magyar és szláv grammatikai hagyományt. A szerző megállapítja, hogy a fejezetcímben feltüntetett ábécéskönyvek, illetve a *Verbesserte Anlietung* és a mintájára készült nyelvtanok elsősorban példákban mutatnak hasonlóságot. Az ábécéskönyvek a betűk ismertetése után olvasási és szótagolási példákat tartalmaznak. Mindegyik esetben hangsúlyos a hasonló hangzású szavak helyes ejtése, s megtalálható az ennek gyakorlására szolgáló homofón-lista. Kutatja a bécsi grammatika feltételezett szerzőjének vagy szerkesztőjének kilétét is, de nem sikerült pontosan kiderítenie. Az ábécéskönyvek rövid szövegeiből és a könyv példáiból is az tűnik ki, hogy elsősorban a köznapi beszéd fordulataira, jelenségeire helyezték a hangsúlyt, mindazonáltal a grammatikákban kézenfekvőbben kimutatható a bécsi nyelvtan hatása.

„A bécsi grammatika és hatása” fejezet alfejezetekre tagolódik. Felosztása követi a vizsgált grammatikák szerkezetét és nézőpontjait. Az általános bevezető legfontosabb része megismerteti az olvasót a bécsi grammatika (latin alapú!) felosztásával, s ennek tükrében a vizsgálandó nyelvtanok felosztásával.

A helyes beszéd és a helyes olvasás rész három tabella (=szabály) kontrasztív vizsgálatára terjed ki, a betűk, a szótagolás és az olvasás szabályait öleli fel. A betűk értelmezése eltér napjaink nyelvészeti felfogásától; a klasszikus grammatikák mintájára egyszerre takarja „a betűk nevét (nomen), az alakját (figura, karakter) és a hangértékét”. Oktatásmódszertani szempontból külön figyelmet érdemel a betűk lehetséges kapcsolódásának tárgyalása, mely a XVIII–XIX. században elsősorban a helyesírás szempontjából volt különösen jelentős, de kitér a kiejtés szabályaira is. A szótagolással (=betűzéssel!) foglalkozó részben határozzák meg a nyelvtanok a szó fogalmát. Mai szemmel is érdekes és aktivizálható az a felosztás, amelyet idéz a szerző; a szavak feloszthatóak „egyszerű, összetett és ’meghosszabbított’ (=képzett) csoportokra”. Az olvasás tanításának sajátossága, hogy metodikailag láncot

⁹ 14–16. p.

¹⁰ Általános tanügyi reform. Ratio educationis (1777)

¹¹ A nyelv a nemzeti identitástudat meghatározó részévé válik, felkerül az országgyűlés napirendi pontjai közé.

alkot, s egyértelműen mondatalapú. A hangot a szóval, a szót a mondattal, a mondatot pedig a beszéddel köti össze. Ennek a résznek a szoros tartozéka az írásjelek bemutatása, mellyel a helyesírási és a hangsúlyozási rész is foglalkozik. Figyelemre méltó a hanglejtés vizsgálatához fűződő megjegyzés, amely a bécsi grammatika megállapítását emeli ki. „A beszédet (...) az érzelmek, szenvedélyek kifejezésével is érthetővé kell tenni. Sorra veszi a hangszín és a hanglejtés szempontjából a különböző érzelmeket (harag, szeretet, félelem, bánat, gyűlölet, részvét).”

A hangsúlyozás tárgyalásának furcsasága a bécsi grammatikában – amit a többi tárgyalt nyelvtan is átvész –, hogy ez a rész nem a tanulóknak, hanem a tanítóknak íródott. A hangsúlyozás az elemzésben – és a nyelvtanokban – a kvantitás kérdésével foglalkozik.

A kiejtés és az intonáció megjelenítésének tárgyalásánál, s a későbbi vizsgálatok során is megjelenik az a szerzői nézőpont, mely elkülöníti a szabályokat leíró és a példákat egybevető, valamint a csak a példákat összehasonlító grammatikai megközelítést. Ezen belül pedig hangsúlyt fektet a nem egyértelmű szabályokra, a példák összehasonlítása esetén pedig az üres kategóriákra, az adott nyelvtanban hiányzó részekre, az átvételekből adódó hibás következtetésekre, az anyanyelvi normát helyenként eltorzító megállapításokra, valamint a forrás felkutatására.

A helyesírás leírása szintén egymásra épülő rendszerek sora. A helyesírás témakörét tárgyalja a betűk, a szótagok és a szavak írásában, illetve az elválasztás szabályait a szavak és a mondatok esetén. Megjelennek olyan modern oktatásmódszertani, leíró nyelvtani gondolatok, mint például a helyesírás három alapelve: a kiejtésen, a szóelemzésen és a hagyományon alapuló helyesírás tétele. Ebben a részben két különlegesség is előkerül; először tárgyalja a tipikus hibák és a – mai nyelvoktatási módszerekben talán furcsán hangzó – „fölösleges betűk”¹² kérdését.

A szótant, illetve az alaktant egyben elemzi a könyv leghosszabb egysége, s egyben ez tér el leginkább a mai nyelvtani felfogásoktól. Az elemzett nyelvtani jelenségek tárgyalása spirálisan újra és újra előbukkan. A terjedelem oka a tanulmányozott nyelvtanok felfogásában keresendő, ezek mindegyike ugyanis a latin hagyományból indul ki. „A latin grammatikairás értelmezésében a grammatika megalkotása lényegében egyet jelentett a szófajok tárgyalásával”, a szavakat ítélik a nyelv legfontosabb részének, mivel (a) „a konkrét vagy az absztrakt valóság ábrázolása”, (b) „az emberi beszéd szintagmatikus tagolásának előfeltétele” és (c) a „nyelv morfológiai struktúrájának jellemzője”. A szótan/alaktan tárgyalása igen tág – morfológiai, szintaktikai és szemantikai – alapokon nyugszik. A szerző logikusan tárja fel a felosztási kategóriák egyszerűsödési folyamatát¹³, melynek eredményeként a *Verbesserte Anlietung*

¹² Olyan betűk, melyeket a kiejtésben nem hallunk.

¹³ Ennek eredményeként a XVIII. század második felére két fő beszédrészt (=szófajt) különítenek el: „amelyikről valamit mondunk” és „amelyik valamit mond”.

elkülöníti a 'dolgok megnevezését', a 'cselekvést és szenvedést kifejező szavakat' és a 'meghatározó' szavakat, melyeket további kategóriákra bont; valamint az alakjukat változtató és nem változtató beszédrészeket. Mivel a grammatikai szakszavak kialakulásának tanúi is vagyunk, így egyes jelenségek megnevezéseinek több variánsával is találkozunk. Például a főnevek nemének szakszavai a következők lehetnek: *sexus*, *Geschlechtswort*, *nemző szó*, *névmutató*, *cikkely-szó*, *castica*, *Artikel*. A főnevek neveit a nyelvtanok csoportosítják jelentés és végződés szerint is. A főnevek nemének elemzéséből jól kitűnik az a több helyütt előbukkanó jelenség, hogy ugyan a vizsgált grammatikák megtartják a *Verbesserte Anlietung* felosztását és kategóriáit, de a szükséges helyen megfogalmazzák, bemutatják a tárgynyelv szabályainak sajátosságait¹⁴ is.

A következő rész a ragozás kérdéskörével foglalkozik: miként változtatják a szavak alakjukat, és milyen módon kapcsolódnak egybe. Az esetrendszerrel figyelhető meg leginkább a latin, illetve a német grammatikai hagyomány megjelenése. A magyar nyelv szempontjából fontos, hogy a magas és a mély hangrendű szavakra vonatkozó kutatások eredményét is itt olvashatjuk. Miként Nyomárkay kimutatja, ezekben a részekben hanyagolják el leginkább a nyelvtanírók a használatra, alkalmazásra vonatkozó leírást.

Szintén a könyv egészére is jellemző: példaanyaga igen bőséges, állításainak helyénvalóságát idézetekkel támasztja alá; az alapos kontrasztív vizsgálatnak alávetett idézeteket párhuzamosan, a grammatika megírásának nyelvén közli.

Az ige kategóriájának vizsgálata is figyelemre méltó a mai nyelvtanárok számára, hiszen az elemzésben újabb szempontokat fedezhetnek fel. Csak egyetlen tárgyalt példát említek, Farkas János¹⁵ igékre vonatkozó felosztását, mely leginkább egyezik a bécsi grammatika szerkesztésével. Ő ekképpen osztályozta az igéket: „jelentés (aktív, passzív, mediális), szerkezet (egyszerű, összetett), képzés (denominális, deverbális), személy (személyes, személytelen) és ragozás (szabályos, rendhagyó)”. A könyv külön alfejezetben tárgyalja az igenemek, az igeidők, az igemódok és a participiumok¹⁶ XVIII–XIX. századi német, szláv és magyar megközelítési módjait.

A szintaxist tanulmányozó fejezetben újra hangsúlyossá válik a gyakorlatközponú megközelítés¹⁷, a szavak összekötésének („összveillesztés”, „megegyezés”) és elrendezésének („összveigazítás”, „vezérlés”) leírásai a beszéd tükrében kerülnek nagytó alá. Elkülönül az ige és a névszók szintaxisa. Érdekességként megemlítem,

¹⁴ Ugyanerre példa még a szintaxis témájának tanulmányozása.

¹⁵ Farkas János: *Ungarische Grammatik für Deutsche* (...) Wien, 1816.

¹⁶ Egyes vizsgált nyelvtanok önálló szófajként kezelték, s helyenként a melléknevek, illetve az igék csoportjába sorolták.

¹⁷ Kratzner (l. 6.jegyzet) „felhívja a tanuló figyelmét arra is, hogy a megfelelő regulát ne alkalmazza mechanikusan, hanem előbb 'derekasan gyakorolja magát némely könnyű írásokban', mert különben megeshetik, hogy olyan szókat kapcsol össze, melyek 'szokásba nem vétettek'.”

hogy egyebek mellett itt tárgyalja a különböző méltóságok, tisztségek, földrajzi megnevezések struktúráját, a birtokviszony kifejezésének módjait, a helyhatározói és a jelzős szerkezeteket és a *habeo* ige szerepét.

Nyomárkay István bemutatja a nyelvtanok közötti – részben kölcsönös – összefüggéseket, melyeknek kiindulópontja a bécsi grammatikák mellett a latin grammatikai hagyomány. A latin és a német nyelv adta keretek, szabályok és az illusztráló példák megjelennek mindegyik vizsgált nyelvtanban, a helyenkénti eltéréseket a kirívó tárgynyelvi sajátosságok okozzák. A magyar nyelvtanok elsősorban a szerkesztés és a tagolás tekintetében mutatnak hasonlóságot a bécsi grammatikával, mégis elsősorban – részben a grammatikai hagyomány okán – a latin grammatikai hatás mutatható ki. A szláv nyelvtanok eddig nem tárgyalt tulajdonságait tárja fel a szerző, jelentősen gazdagítva ezzel grammatikatörténeti ismereteinket.

A mű elolvasása után nyilvánvalóvá válik annak bizonyítása, hogy a *Verbesserte Anleitung*, illetve annak más nyelvekre gyakorolt hatása áttörést jelentett a térség grammatikáinak történetében – elsősorban azzal, hogy a német nyelvi modellt helyezte előtérbe a latinnal szemben, és gyakorlati, oktatási céllal íródott.

A könyv mindazok számára hasznos olvasmány, akik érdeklődnek a történeti nyelvészet, a nyelvtanírás iránt, valamint akik valamely idegen nyelv oktatásával foglalkoznak.

PELCZ KATALIN